

ASSAJOS I ESTUDIS

L'educació de les dones entre la Il·lustració i el liberalisme: la Societat Econòmica de València (1776-1874)¹

Women's education between the Enlightenment and the liberalism: The Economic Society of Valencia (1776-1874)

Raúl Mínguez Blasco
raul.minguez@uv.es
Universitat de València

Data de recepció de l'original: 17 d'octubre de 2010

Data d'acceptació: 5 de desembre de 2010

ABSTRACT

The aim of this paper is to explore how female models changed between the Enlightenment and the construction of the liberal State. The royal economic societies of friends of the country were witnesses of this long period. Above all, we will study their educational proposals, which evolved from setting up schools for the incorporation of women into the production process to giving support to low and medium class schools in order to educate real family mothers. A good example of

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació FFI2008-0210 del Ministeri de Ciència i Innovació. Agraïsc a Isabel Burdiel, Anna Aguado i Alejandro Mayordomo, professores i professor de la Universitat de València, la lectura atenta del text, a més dels útils consells i suggeriments. També agraïsc a Josep Andrés, Josep Antoni Ahuir i Ana García l'assessorament lingüístic.

these changes was the Economic Society of Valencia, very active in women's education measures.

KEY WORDS: women's education, Enlightenment, liberalism, female models, schools, economic societies.

RESUM

Aquest article pretén explorar com van canviar els models de feminitat entre la Il·lustració i la construcció de l'Estat liberal per mitjà d'unes corporacions que van ser testimonis d'aqueix llarg període: les reials societats econòmiques d'amics del país. S'insistirà en les seues iniciatives educatives, que van evolucionar des de la fundació d'escoles per a integrar les dones en el procés productiu fins a la promoció d'escoles i col·legis per a formar vertaderes mares de família. Exemplificarem aquests canvis per mitjà de l'estudi de la Societat Econòmica de València, una de les més actives quant a mesures favorables a l'educació femenina.

PARAULES CLAU: educació de les dones, Il·lustració, liberalisme, models de feminitat, escoles, societats econòmiques.

RESUMEN

Este artículo pretende explorar cómo cambiaron los modelos de feminidad entre la Ilustración y la construcción del Estado liberal a través de unas corporaciones que fueron testigos de ese largo periodo: las reales sociedades económicas de amigos del país. Se hará hincapié en sus iniciativas educativas, que evolucionaron desde la fundación de escuelas para integrar a las mujeres en el proceso productivo hasta la promoción de escuelas y colegios para formar verdaderas madres de familia. Ejemplificaremos estos cambios mediante el estudio de la Sociedad Económica de Valencia, una de las más activas en cuanto a medidas favorables a la educación femenina.

PALABRAS CLAVE: educación de las mujeres, Ilustración, liberalismo, modelos de feminidad, escuelas, sociedades económicas.

La noció moderna d'educació té un origen relativament recent. Si entenem l'educació com un procés de formació integral de la persona que té com a finalitat el perfeccionament individual i el benestar de la societat, no ens podem remuntar més enllà del Renaixement per a trobar-ne les primeres formulacions. Fins i tot, el terme mateix d'«educació» no apareix en llengua vulgar fins a mitjan segle XVII si ens referim al castellà. Processos històrics i corrents de pensament com l'humanisme, la Reforma protestant o les guerres de religió van contribuir a configurar una concepció de l'educació que, a partir del segle XVIII, tractarà de portar-se a la pràctica i passarà a convertir-se en una qüestió política.² Efectivament, és en el període il·lustrat quan l'educació començà a plantejar-se com un assumpte d'estat i les distintes monarquies europees es van convèncer de la necessitat de destinar recursos creixents per a educar el que ja era percebut com una massa ignorant i analfabeta: el poble pla. Els estats liberals, sorgits molts d'ells de processos revolucionaris encara que van ser hereus del pensament il·lustrat, van continuar amb la tendència anterior d'educar la població, si bé els fins buscats no foren ja necessàriament els mateixos.

Entre aquests dos mons, la Il·lustració i el liberalisme, és on cal emmarcar l'acció d'unes organitzacions de dilatada trajectòria temporal: les reials societats econòmiques d'amics del país. Mitjançant una perspectiva de gènere i tenint en compte l'interès, fins ara poc estudiat, d'aquestes corporacions envers l'educació femenina, la tesi principal que orientarà aquest treball és la capacitat que demostraren les societats econòmiques per a participar en la modificació dels models de feminitat hegemònics durant el període en què van desenvolupar les activitats favorables a l'educació femenina. Així, dividirem aquest estudi en tres parts: en la primera abordarem la fundació de les societats econòmiques i la seua contribució a l'educació de les dones durant la Il·lustració, en la segona estudiarem aquesta mateixa qüestió en les primeres fases de la construcció de l'Estat liberal i finalment analitzarem amb detall l'actuació de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València entre 1814 i 1874. Abans de començar, voldria remarcar que aquest treball no pretén ser el final de res sinó, més aïna, l'inici d'un camí que haurà de ser continuat amb investigacions futures.³

² Vegeu un esbós de la conformació del concepte d'educació durant l'edat moderna a HEREDERO GASCUEÑA, Victorio. «El imaginario moderno y el concepto de *educación* en los orígenes de la España contemporánea», FUENTES NAVARRO, M. Candelaria [et al.] (ed.). *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea: celebrado en Granada los días 22 al 25 de septiembre de 2009*. Granada: Universidad de Granada, 2010.

³ Les idees i qüestions plantejades en aquest treball procedeixen en gran mesura de la memòria d'investigació del Màster d'història contemporània, organitzat per la Universitat de València i altres universitats de

SOCIETATS ECONÒMIQUES, EDUCACIÓ FEMENINA I IL·LUSTRACIÓ

Les reials societats econòmiques d'amics del país van constituir un dels productes més destacats de la Il·lustració espanyola. Aquestes organitzacions van sorgir en el marc d'un sistema polític autoritari i centralitzador però obert a reformes de tipus econòmic que permeteren augmentar la producció i aconseguir certa liberalització. Encara que compartira aquests objectius, la primera societat econòmica que es fundà, la Bascongada, no ho va fer amb la iniciativa de la monarquia. Els seus brillants resultats van atraure l'interès de la cort i en 1775, deu anys després d'aparèixer, Pedro Rodríguez de Campomanes, possiblement el reformista més important de la segona meitat del segle XVIII a Espanya, impulsà la fundació de la Sociedad Económica Matritense. Seguint el model marcat per l'Económica de la capital, van sorgir fins a 1808 prop d'un centenar de societats econòmiques en viles i ciutats de tot el regne. Totes van haver d'adaptar els seus estatuts als que regien en la Matritense encara que va haver-hi societats, com la Valenciana, que van tardar diversos anys per a aprovar els seus per discrepàncies amb el poder central.⁴ Algunes societats van admetre la presència de dones com a sòcies però, en aquests anys, només la Matritense va crear un organisme propi: la Junta de Damas de Honor y Mérito, que es va encarregar de la gestió d'assumptes «mujeriles», segons expressió de l'època, un dels quals fou, precisament, l'educació femenina.

Les iniciatives promogudes per les societats econòmiques a favor de l'educació de les dones van seguir amb bastant fidelitat les directrius marcades per Campomanes en el seu *Discurso sobre el fomento de la industria popular* (1774). Com assenyala Carmen Sarasúa, l'impacte d'aquest discurs va ser excepcional, ja que es van imprimir 30.000 còpies distribuïdes pels territoris de la monarquia a la península Ibèrica i a Amèrica. Per a estimular el creixement econòmic, Campomanes es va mostrar favorable al foment de les manufactures rurals perquè d'aqueixa manera la població podria combinar agricultura i indústria, es resoldria el problema de la desocupació estacional en el camp i es controlaria la immigració a les ciutats. El paper que Campomanes va assignar a les dones en aquesta estratègia econòmica fou molt important. Aprofitant-se

l'Estat espanyol, que vaig defensar a València al novembre del 2009. L'esmentada memòria té com a títol: *Alumnas y maestras. La educación de las mujeres en España durante el proceso de formación de la feminidad liberal-burguesa*, i roman inèdita.

⁴ Vegeu LÓPEZ TORRIJO, Manuel. *Educación y sociedad en la Valencia ilustrada. Labor educativa de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia (1776-1808)*. València: Nau llibres, 1986, pàg. 99-106.

de la vinculació secular de les dones a la filosa i l'agulla, aquest destacat il·lustrat va ser partidari que les dones es dedicaren a casa a la fabricació de manufactures tèxtils, amb la diferència que ara havien de destinar-se al mercat. Gràcies a això, els salaris industrials baixarien, les dones no es veurien obligades a abandonar les tasques domèstiques i els homes es concentrarien en unes altres activitats més «apropiades» per a ells, com l'agricultura i l'exèrcit.⁵

Tant la monarquia com les societats econòmiques van captar el missatge i, des del seu camp d'actuació, van provar de portar-lo a la pràctica. A pesar de l'oposició fèrria dels gremis, Carles III va aplanar el camí mitjançant la promulgació de dues cèdules reials: la primera, de 12 de gener de 1779, acceptava l'ensenyament lliure de dones i nenes en les labors «pròpies del seu sexe» i la segona, de 2 de setembre de 1784, declarava la llibertat de treball en la manufactura per a les dones.⁶ D'altra banda, diverses societats econòmiques van fundar les anomenades «escuelas patrióticas», en principi planejades per a la preparació professional dels dos sexes, però prompte destinades exclusivament al femení. A les esmentades escoles van assistir nenes i adultes, normalment de manera gratuïta, per a aprendre les tècniques del cardatge i la fabricació de teles i filats de lli, cotó o llana. Es van organitzar sistemes de premis per a les alumnes més aplicades i els objectes que confeccionaven es dedicaven a la venda per a sufragar les despeses de les escoles. Aquest caràcter netament comercial d'aquests centres d'ensenyament explica que molts d'ells acabaren transformant-se en fàbriques de filats. La Sociedad Económica Matritense va ser una de les més actives, ja que en 1776 va fundar quatre escoles de filats a més d'una de teixidores, una de randes, una de brodats, una de fils i una altra de flors artificials en els anys següents. La Junta de Damas de Honor y Mérito es va encarregar de l'organització i la direcció fins que aquests centres tancaren les portes amb la guerra de 1808.⁷ Més societats econòmiques, com ara la sevillana o la segoviana, van fundar també les seues pròpies escoles

⁵ Vegeu aquests aspectes relatius als projectes de Campomanes en SARASÚA, Carmen. «Technical innovations at the service of cheaper labor in pre-industrial Europe. The Enlightened agenda to transform the gender division of labor in silk manufacturing», *History and Technology*, vol. 24, núm. 1 (2008), pàg. 23-39.

⁶ Vegeu la referència a aquestes cèdules reials i la seva repercussió a València en AGUADO, Ana: «Ideología, roles de género y cultura en la construcción de la sociedad liberal-burguesa», FERNÁNDEZ ALBALADEJO, Pablo; ORTEGA LÓPEZ, Margarita (ed.). *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, vol. 3. Madrid: Alianza; UAM, 1995, pàg. 397-403.

⁷ Les escoles patriòtiques fundades per la Sociedad Económica Matritense es tracten en PALMA GARCÍA, Dolores. «Las escuelas patrióticas creadas por la Sociedad Económica Matritense de Amigos del País en el siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna y Contemporánea*, núm. 5 (1984), pàg. 37-56 i en NEGRÍN FAJARDO, Olegario. *Educación popular en la España de la segunda mitad del siglo XVIII*. Madrid: UNED, 1987.

patriòtiques,⁸ mentre que altres es van limitar a donar suport a aquest tipus d'escoles i promoure-les. Va ser el cas de l'Econòmica Valenciana que, malgrat la forta resistència gremial, va estimular la fundació i el desenvolupament de centres com la Fàbrica-Escuela de Hilar de Lapyese, encarregada de difondre el mètode de l'inventor francès Vaucanson per al filat de la seda i que va tenir repercussió nacional; la Escuela de Corderería y Pasamanería, dedicada a l'ensenyament pràctic de dones en aquests arts; o l'escola de filar de María Inés Pomares, que ensenyava a filar el cànem de manera més ràpida.⁹

Encara que van ocupar una posició secundària durant el període il·lustrat en l'agenda de les societats econòmiques, cal no oblidar les iniciatives que van promoure a favor de la instrucció de la infància en les primeres lletres. En aquest aspecte, va tornar a ser molt estreta la connexió d'aquestes corporacions amb la monarquia. Carles III, per mitjà de la cèdula reial d'11 de maig de 1783, va aprovar un reglament pel qual s'observava l'establiment d'escoles gratuïtes de nenes als barris de Madrid i d'altres ciutats i viles populoses del regne. Com s'apunta en el primer article, l'objectiu era fomentar «la buena educación de las jóvenes en los rudimentos de la Fe Católica, en las reglas del bien obrar, en el ejercicio de las virtudes y en las labores propias de su sexo».¹⁰ La preparació de les mestres seguia aquests mateixos postulats perquè únicament se les examinava de doctrina cristiana i de labors. Només en el cas que alguna alumna sol·licitara aprendre a llegir, segons es preveu en l'article xi, les mestres tenien obligació d'ensenyar-la. Aquest currículum tan curt exigít a les mestres es va corregir en part amb el *Reglamento de escuelas de primeras letras* de 1797. S'hi establia que en les escoles de nenes s'ensenyara, a més de religió, costums i labors, lectura, escriptura i aritmètica. No obstant això, no pareix que aquest reglament tinguera molta repercussió perquè, quasi vint anys des-

⁸ Per a més informació sobre la Sociedad Económica Sevillana, es pot consultar CORTS GINER, María Isabel. «Presencia de la mujer en la Real Sociedad Económica Sevillana de Amigos del País (1775-1936)», CALDERÓN, María Consolación (dir.). *Las Reales Sociedades Económicas de Amigos del País y el Espíritu Ilustrado*. Sevilla: Real Sociedad Económica Sevillana de Amigos del País, 2001, pàg. 181-189. Per a la Sociedad Económica Segoviana, vegeu: MELÉNDEZ GAYOSO, Antonio. «La educación de la mujer y la Sociedad Económica de Amigos del País de Segovia», *Cuadernos de Historia Moderna*, núm. 9 (1988), pàg. 139-166. També es té notícia que les societats d'Àvila, Benavente, Montenegro, Granada, La Laguna, Lugo, San Clemente, Tàrrega, Toledo, Saragossa, Valladolid i Zamora van fundar, o almenys projectaren fundar, escoles patriòtiques. Vegeu VARELA, Julia. «La Educación Ilustrada o cómo fabricar sujetos dóciles y útiles», *Revista de Educación*, número extraordinari (1988), pàg. 245-274 (informació en pàg. 270-271).

⁹ Vegeu aquestes iniciatives de la Societat Econòmica Valenciana en LÓPEZ, M. *Op. cit.* (1986), pàg. 248-259.

¹⁰ Aquesta cèdula reial es troba reproduïda en FLECHA, Consuelo. *Las mujeres en la legislación educativa española. Enseñanza primaria y normal en los siglos XVIII y XIX*. Sevilla: GIHUS, 1997, pàg. 41-47.

prés, les mestres seguien examinant-se únicament de doctrina cristiana i de labors a més de presentar certificat de bona vida i costums per part del rector del lloc.¹¹

Com va ocórrer amb les escoles patriòtiques, també amb les escoles de primeres lletres va haver-hi societats econòmiques que van fundar establiments d'ensenyament propis i unes altres que es van dedicar a promoure i estimular les escoles ja existents en el camp d'influència. La Junta de Damas de la Matri-tense va aconseguir establir en 1790 la Escuela o Colegio de Educació per a nenes. A pesar dels problemes financers constants que va patir, aquesta escola va perdurar fins a 1808. Sens dubte, la principal novetat residia en l'admissió d'alumnes internes, encara que mantenia les possibilitats de la mitja pensió i de l'externat. En aquest centre es preveia l'ensenyament de la lectura i l'escriptura però la doctrina cristiana i, sobretot, les labors, concretament costura en blanc i d'adorns, van ocupar la majoria del temps de les alumnes.¹² Si a aquesta escola podien assistir-hi nenes de classe acomodada —l'internat, encara que va ser una fórmula minoritària, costava quatre rals de velló diaris—, a les anomenades escoles de costura o «amigas», finançades per unes altres societats econòmiques, solien anar-hi únicament nenes pobres que aprenien les labors més bàsiques per mitjà del magisteri de dones analfabetes.¹³ Finalment, va haver-hi societats econòmiques que no van fundar cap escola d'aquest tipus. De nou, cal incloure en aquest grup l'Econòmica Valenciana que, no obstant això, sí que va dur a terme una tasca activa d'inspecció de les escoles ja existents en la capital i rodalia (onze revisions fins a 1808) i va afavorir la dedicació dels alumnes per mitjà de la convocatòria anual d'exàmens amb els premis corresponents.¹⁴

Fins ací hem analitzat com es va pensar i, sobretot, es va practicar, una educació destinada a incorporar les dones a l'àmbit productiu, concretament el tèxtil, per a contribuir així al creixement econòmic del país. No obstant això, no hem de perdre de vista que en el segle XVIII es va iniciar un canvi important

¹¹ Així ho he pogut corroborar per al cas de València, ja que les dinou mestres que van passar per la Junta de Educació d'aquesta ciutat entre 1815 i 1819 van ser únicament examinades d'aqueixes disciplines. En canvi, els mestres es van examinar de doctrina cristiana, lectura, escriptura i aritmètica. Arxiu Municipal de València (AMV), Fomento, G, I, B, c. 3 (1815-1817).

¹² Vegeu la informació sobre aquesta escola en NEGRÍN, O. *Op. cit.*, pàg. 211-217.

¹³ Entre les societats que van fundar aquestes escoles gratuïtes hi havia les d'Aguilar de la Frontera, Alaejos, Baza, Jaca, Lucena, Múrcia, Osuna, Sevilla, Trujillo i Saragossa. Vegeu VARELA, J. *Op. cit.*, pàg. 271.

¹⁴ LÓPEZ, M. *Op. cit.*, pàg. 149-203. Altres societats econòmiques que desenvoluparen una actuació anàloga a la valenciana van ser les de Burgo de Osma, Conca, Medina del Campo, Oviedo, Segòvia, Sòria, Sevilla, Tarragona, Tudela, Valladolid, Vera i Saragossa. Vegeu VARELA, J. *Op. cit.*, pàg. 271.

en el model hegemònic de feminitat que s'accelerará, com veurem, amb la consolidació del liberalisme durant el segle XIX. Com afirmen Isabel Morant i Mónica Bolufer, «frente a la misoginia, adusta en los tratados morales o festiva en las sátiras, que había sido la tónica en siglos pasados, en el siglo XVIII la diferencia femenina solía aparecer connotada de forma positiva».¹⁵ Mitjançant el recurs il·lustrat a la naturalesa, característiques com la castedat, la sensibilitat, la maternitat i la domesticitat van passar a considerar-se des d'aqueix moment com a pròpies de la condició femenina.

És en aquest context en què cal situar un ambiciós projecte educatiu que podem considerar precursor del que succeirà després. Es tracta del Seminario de Señoritas de la Sociedad Económica Bascongada, un internat dedicat especialment a donzelles de condició acomodada. Ibarra, el director interí d'aquesta societat després de la mort de Peñaflorida, el seu fundador, es pronunciava en 1785 sobre aquest Seminario i esperava que n'isqueren «Señoras llenas de ideas virtuosas, y sólidas, que desempeñan noblemente las obligaciones de madres de familia, de amas de su casa, y de dignas compañeras de los hombres en cualquier clase o empleo donde las colocase su destino».¹⁶ En el *Código o Plan de ordenanzas* d'un *Seminario de Institución para señoritas* s'establia un sistema educatiu complet, dividit en tres seccions, per a nenes entre sis i setze anys. Així, a les nenes d'entre sis i nou anys se'ls havia d'ensenyar doctrina cristiana, lectura, escriptura, costura i principis de ball. Les nenes de nou a dotze anys perfeccionaven els coneixements anteriors a més d'aprendre a comptar, ortografia, gramàtica castellana, iniciació a la llengua francesa, música i dibuix. Finalment, les nenes d'entre dotze i setze anys estudiaven història sagrada, història d'Espanya, nocions de geografia, perfeccionament de tots els estudis anteriors i aspectes domèstics ensenyats de manera pràctica: tallar i confeccionar roba, visitar la cuina abans de dinar i sopar, assistir a l'entrega de roba blanca per part de les bugaderes o acudir a l'elaboració de comptes de despeses per a aprendre a perfeccionar l'economia d'una casa.¹⁷ A diferència d'altres internats que existien en l'època, no es preveia la participació de cap

¹⁵ MORANT DEUSA, Isabel; BOLUFER PERUGA, Mónica. *Amor, matrimonio y familia. La construcción histórica de la familia moderna*. Madrid: Síntesis, 1998, pàg. 196.

¹⁶ Aquestes paraules d'Ibarra es troben reproduïdes en RECARTE BARRIOLA, M. Teresa. *Ilustración vasca y renovación educativa: la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, 1990, pàg. 126.

¹⁷ La descripció d'aquest pla per al Seminario de Señoritas es troba en RECARTE, M. T. *Op. cit.* (1990), pàg. 125-130 i en SÁINZ HERNÁNDEZ, María del Carmen. *La educación en la Real Sociedad Económica Bascongada de Amigos del País*. Santander: Universitat de Cantàbria, 1992, pàg. 159-175.

monja en la tasca d'ensenyament. La novetat que presenta aquest currículum no és tant la incorporació de disciplines considerades «de adorno» —ball, dibuix, música, francès— pel fet que formaven part de l'educació de les filles de l'aristocràcia, sinó, sobretot, la presència d'una sèrie d'assignatures —geografia, història d'Espanya o economia domèstica— que s'incorporaran al pla d'estudis oficial per a les escoles de nenes en una data tan tardana com 1857, any d'aprovació de la Llei Moyano.

Aquest projecte va quedar frustrat per raons diverses, entre les quals es troba la primacia que l'Económica Bascongada va donar al Real Seminario Patriótico de Bergara, una institució educativa dedicada a nois i en què s'estudiava, a més de religió, primeres lletres, llengua castellana i francesa, matèries com ara a llatí, matemàtiques, física experimental, comerç, arquitectura o metal·lúrgia. Com podem observar, un currículum diferenciat per raons de gènere que serà la nota predominant en les dècades següents.

SOCIETATS ECONÒMIQUES I EDUCACIÓ FEMENINA DURANT LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT LIBERAL

«Tampoco debe seguirse el sistema pernicioso de enseñar á las niñas pobres labores de adorno antes de estar bien cimentadas en las de primera necesidad; no es mi ánimo escluir á estas de que las aprendan, pero seria mas util á sus padres y mas adelante á sus Esposos y familia, que supiesen coser y cortar una camisa, que hacer una petaca de abalorios, o un cuadro de cañamazo». ¹⁸

Aquest text pertany a una memòria titulada *El estado de la instrucción de niñas en Valencia y mejoras de que es susceptible*, que Pascual Ferrando y Masota, mestre d'educació elemental en la Casa de Misericòrdia de la capital levantina, presentà a la Societat Econòmica de València en 1852. L'anàlisi d'aquesta memòria i d'aquest petit passatge en particular ens mostra els importants canvis experimentats en la concepció de l'educació femenina i, en concret, de la

¹⁸ Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València (ARSEAPV), C-129, III, núm. 9. Tant en aquesta com en les citacions següents de textos de l'època, mantindré l'ortografia original i només corregiré les errades de tipus gramatical.

disciplina que es va continuar considerant «propia del sexo». És veritat que es va continuar sostenint una divisió classista en l'ensenyament de les labors: les nenes pobres aprenien únicament les bàsiques de la costura i de la calça mentre que les nenes de condició acomodada podien afegir-hi l'aprenentatge de les d'adorn, com ara diferents classes de brodats. Tanmateix, en ambdós casos no trobem ja cap referència a l'eixida al mercat del producte d'aquest treball, com va ocórrer en l'últim quart del segle XVIII amb els filats. La funcionalitat de les labors i, en general, de tot el currículum femení, quedarà limitada a l'àmbit familiar, l'únic espai sobre el qual les dones podran projectar la seua influència.

Com és ben sabut, la revolució liberal va ampliar la distància que separava homes i dones en reconèixer la ciutadania civil i política només als primers. El procés lent però sostingut de transformació econòmica a Espanya durant el segle XIX va afavorir el discurs liberal-burgès de divisió d'esferes en convertir-se la casa en un espai ja únicament de consum. També la religió catòlica i la ciència van tendir a convergir amb el nou model de feminitat que es configurava, la primera en deixar en segon pla l'anterior discurs condemnatori de la dona i la segona en construir les diferències biològiques que legitimaven les distintes funcions assignades a homes i dones.¹⁹ El resultat de tot això va ser la consolidació, a mitjan segle, de la figura de l'àngel de la llar, que representava una dona sensible i pudorosa, bona esposa i, abans que res, bona mare. No obstant això, com tota construcció discursiva, l'àngel de la llar també va comptar amb fissures que foren aprofitades per a qüestionar des de dins aquest model de feminitat. Un exemple clar, relacionat amb el tema que ens interessa, el va representar el fet que la demanda de mares ben educades, perquè açò repercutira positivament en els fills i, per extensió, en el conjunt de la societat, fou aprofitada per dones que, com Concepción Arenal, van reivindicar una educació femenina de més qualitat. A més, malgrat el silenci de les fonts estadístiques, la historiografia ha provat la presència d'una mà d'obra femenina important en sectors com l'agricultura, el servei domèstic, el magisteri o el sector tèxtil posant en pràctica, en aquest últim cas, l'aprenentatge anterior amb l'agulla que, en teoria, havia de limitar-se únicament a l'àmbit domèstic.²⁰ Per

¹⁹ Vegeu MÍNGUEZ BLASCO, Raúl. «La Iglesia y las mujeres en España durante el siglo XIX. El padre Claret», *XV Coloquio Internacional de AEIHM. Mujeres e Historia: Diálogos entre España y América Latina*. Bilbao, 2010. <(http://www.aeihm.org/sites/default/files/xv_Coloquio/Sesion5/Minguez.pdf)>.

²⁰ Vegeu, per exemple, BORDERÍAS, Cristina. «El trabajo de las mujeres: discursos y prácticas», MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. 3: Del siglo XIX a los umbrales del siglo XX*. Madrid: Cátedra, 2006, pàg. 353-379. Sobre la construcció de la figura problemàtica de la dona treballadora a Espanya durant el segle XIX, es pot consultar BURGUERA, Mónica. «El ámbito de los

tant, la pregunta que ens podem plantejar és, realment: quin paper va exercir el sistema educatiu en la propagació (o no) de la figura de l'àngel de la llar? Ja es pot avançar que la resposta no és senzilla.²¹

Una primera idea que podem tenir clara és que l'Estat no va contribuir gaire a l'educació femenina. A l'àmbit legislatiu, no es va declarar obligatori l'establiment d'escoles de nenes per part dels ajuntaments fins a 1857. A més, cal no oblidar que, fins a 1900, l'Administració central de l'Estat a penes va dedicar esforços a la instrucció primària i va recaure en els ajuntaments el finançament de les escoles primàries públiques, tant de nens com de nenes. Les dades obtingudes per Carmen Sarasúa a través del buidatge complet de huit dels setze volums que conformen el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, publicat per Pascual Madoz, ens informen de quina era la situació de la instrucció pública en uns quatre mil municipis espanyols a mitjan segle XIX.²² Segons Sarasúa, el 80% de les escoles de nens i de les escoles mixtes estaven finançades totalment o parcialment pels ajuntaments, mentre que només el 47,3% de les escoles de nenes tenien finançament municipal, a pesar que el cost era més baix perquè també ho era el salari de les mestres.²³ Una altra dada interessant és que en tots els municipis on hi havia escola, ja fóra pública o privada, els nens podien accedir-hi perquè hi havia, almenys, una escola de nens o una mixta, mentre que les nenes només podien acudir a escola en el 49% dels municipis que en tenien, ja que la resta no tenia ni escola de nenes ni escola mixta.²⁴ Aquesta insuficient contribució de l'Estat a la posada en marxa del sistema educatiu en el nivell primari va haver de ser complementada, en el cas dels nens però, sobretot, de les nenes, amb el finançament aportat per les famílies, per l'Església, per benefactors individuals i, en algunes ciutats, per l'acció de corporacions com les societats econòmiques.

discursos: reformismo social y surgimiento de la mujer trabajadora» en MORANT, Isabel. (dir.). *Op. cit.*, pàg. 293-311.

²¹ Pilar Ballarín ja ha abordat parcialment aquesta qüestió en treballs com BALLARÍN, Pilar. «La escuela de niñas en el siglo XIX: la legitimación de la sociedad de esferas separadas», *Historia de la Educación*, núm. 26 (2007), pàg. 143-168; o en BALLARÍN, Pilar. *La educación de las mujeres en la España contemporánea*. Madrid: Síntesis, 2001, pàg. 33-84.

²² SARASÚA, Carmen. «El acceso de niñas y niños a los recursos educativos en la España rural del siglo XIX», MARTÍNEZ CARRIÓN, José Miguel (ed.). *El nivel de vida en la España rural, siglos XVIII-XX*. Alacant: Universitat d'Alacant, 2002, pàg. 549-609.

²³ *Ibid.*, pàg. 578-579.

²⁴ *Ibid.*, pàg. 556-558.

La guerra de 1808 va significar la fi de moltes societats econòmiques, sobretot de les que es van fundar en nuclis petits de població. No obstant això, les econòmiques situades en ciutats grans, com Madrid, Sevilla, Saragossa o València, van reprendre l'activitat després de la guerra i, fins i tot, alguna va arribar a fundar-se en aquests anys, com va ser el cas de la Sociedad Económica Gaditana. Encara que van mantenir l'herència il·lustrada i l'educació va continuar sent una de les prioritats, és clar que les activitats que van exercir des de llavors ja no van ser les mateixes. Les escoles patriòtiques no van ser més que un record del passat, així que les iniciatives de les societats econòmiques entorn de l'educació durant el segle XIX foren fonamentalment de dos tipus: en primer lloc, l'establiment de càtedres i centres de formació professional sobre matèries diverses —agricultura, economia política, química, mecànica, comerç, dibuix, etc.— per part de societats com les de Múrcia, Sevilla, Santiago o València. Les escoles de dibuix i comerç van ser les úniques a què les dones pogueren assistir.²⁵ En segon lloc, es troba la promoció de l'ensenyament primari. Durant la segona meitat de segle, les societats econòmiques es van centrar generalment en el sosteniment d'escoles d'adults i de pàrvuls, però no així durant la primera meitat, període en què van predominar les escoles per a nens i nenes d'entre sis i dotze anys.

Abans de centrar-nos específicament en la tasca educativa de l'Econòmica Valenciana, podem referir-nos amb brevetat a les iniciatives d'altres societats a favor, especialment, de l'educació femenina. A pesar de fundar-se en 1814, l'Econòmica Gaditana va exercir un paper molt actiu des del primer moment. Va ser la societat econòmica que més interès va demostrar en la difusió del mètode d'ensenyança mútua, ideat per dos anglesos, Bell i Lancaster. L'Econòmica Gaditana traduí un manual escrit en francès en què s'explicava aquest mètode, l'envià a diverses societats econòmiques perquè posaren el mètode en pràctica i, el més important, fundà dues escoles lancasterianes de nens que en 1821 es van fusionar. Seguint el model de la Matritense, aquesta

²⁵ Per a les societats de Santiago i València, vegeu FERNÁNDEZ CASANOVA, Carmen. «La actividad docente de la Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX», BALBOA LÓPEZ, Xesús; PERNAS OROZA, Herminia. *Entre nós. Estudios de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*. Santiago: Universitat de Santiago de Compostela, 2001, pàg. 571-588; i MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro. «Promover y auxiliar la enseñanza. La Real Sociedad Económica de Amigos del País y la construcción del sistema educativo», BAS MARTÍN, Nicolás; PORTOLÉS SANZ, Manuel (coord.). *Ilustración y Progreso: La Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia (1776-2009)*. València: Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València, 2010, pàg. 247-280. Obra completa en Internet: <http://www.uv.es/rseapv/Publicaciones/Ilustracion/Ilustracion_y_Progreso.pdf>. Per a les societats de Múrcia i Sevilla, vegeu les citacions que assenyalen més avall.

societat va comptar des de 1827 amb una Junta de Damas. A més de vetlar per l'educació femenina en la ciutat, aquest grup de dones va fundar, el mateix any de la seua creació, una escola gratuïta femenina en què la costura va ser, en detriment de la lectura i l'escriptura, l'ocupació principal de les nenes. Aquesta escola va passar a les mans de l'Ajuntament en 1842 amb tres-centes alumnes, una xifra gens menyspreable.²⁶

La Junta de Damas de la Matritense es va adaptar perfectament als nous temps i va fundar en 1819 una escola lancasteriana per a nenes que durant diverses dècades va estar dirigida per una mateixa dona: Ramona Aparicio. Altres tasques educatives desenvolupades per la Junta de Damas van ser la supervisió dels centres d'educació femenins que estaven a càrrec de la Junta Municipal de Beneficència, l'obertura d'unes quantes escoles de pàrvuls des de 1838, el control d'una escola de cecs i una altra de sordmuts en distintes etapes i, sobretot, la direcció de l'Escuela Normal Central de Maestras des de la fundació en 1858 fins a 1882.²⁷

La Sociedad Económica Sevillana va continuar finançant durant les primeres dècades del segle XIX les «amigas» que havia obert en el segle anterior. En 1828, aquesta corporació tenia una escola masculina a què assistien més de dos-cents nens, a més de tres «amigas» gratuïtes i dues de pagament, a les quals assistien seixanta nenes en cada una. El currículum en les escoles femenines es basava en doctrina cristiana, bons costums i labors encara que, durant una hora al dia, un passant impartia també lectura, escriptura, aritmètica i gramàtica. Les dificultats econòmiques de la Societat van provocar el tancament progressiu de les escoles en els anys següents.²⁸

Per a acabar amb aquest repàs ràpid, podem referir-nos a la Sociedad Económica Murciana. En 1834, aquesta corporació va obrir una escola primària masculina, que admetia dos-cents nens, i una altra de femenina, que admetia cent trenta-dues nenes. En les dues escoles s'estudiava doctrina cristiana, lectura, escriptura, aritmètica i gramàtica castellana i tenien com a assignatures específiques ortografia i regles d'urbanitat i política en el cas de la masculina i les inevitables labors en el cas de la femenina. Aquesta diferència curricular

²⁶ Vegeu ESPIGADO TOCINO, Gloria. *Aprender a leer y escribir en el Cádiz del ochocientos*. Cadis: Universitat de Cadis, 1996, pàg. 63-120; JIMÉNEZ GÁMEZ, Rafael. *La Sociedad Económica Gaditana y la Educación en el siglo XIX*. Jerez: Caja de Ahorros de Jerez, 1992.

²⁷ Vegeu RIVIÈRE GÓMEZ, Aurora. *La educación de la mujer en el Madrid de Isabel II*. Madrid: Horas y Horas, 1993, pàg. 89-101.

²⁸ Vegeu CALDERÓN ESPAÑA, M. Consolación. *La Real Sociedad Económica Sevillana de Amigos del País: su proyección educativa (1775-1900)*. Sevilla: Universitat de Sevilla, 1993, pàg. 107-205.

es va accentuar a partir de 1845, quan es passà a ensenyar geografia en l'escola de nens i dibuix lineal i d'adorn en l'escola de nenes. Causes diverses, com les despeses quantioses que generaven les escoles, l'estat ruïnós de l'edifici on s'as-sentaven i el creixement de les escoles costejades per l'Ajuntament, van pro- vocar el tancament de l'escola masculina en 1857 i de la femenina en 1860.²⁹

LA SOCIETAT ECONÒMICA DE VALÈNCIA I L'EDUCACIÓ FEMENINA (1814-1874)³⁰

Igual que altres societats econòmiques després de la guerra contra els fran- cesos, la valenciana va decidir abandonar la promoció anterior de les escoles manufactureres per a interessar-se quasi exclusivament per la instrucció pri- mària. La infraestructura educativa que s'havia estat construït en el període il- lustrat va quedar danyada greument per la guerra i, davant de la denúncia d'aquesta situació per part d'alguns socis de la Societat i per mestres de prime- res lletres de la ciutat de València, el 10 d'abril de 1816 va ser emesa una Reial ordre en la qual es demanava a aquesta corporació que s'encarregara de vetlar per l'educació a València. Després d'un temps d'estudi i reflexió, Juan Bautista Pla, soci pertanyent a la Comissió d'Educació de la Societat, expressava així l'opinió sobre el que calia fer:

«Considerando que los niños tienen tantas escuelas gratuitas quantas desempeñan los Regulares en sus conventos opino que la Sociedad debe desentenderse por ahora de facilitar otras, por considerar inutil este gasto. Por consiguiante, haciendose cargo que las niñas son las que carecen de enseñanzas gratuitas para su primera educacion, pues á lo mas se cuen- tan tres en un pueblo tan numeroso como Valencia; debe poner todas sus miras en proporcionar maestras, dotadas por la Sociedad, que colocadas en los pasages que la misma les señale, enseñen á cierto numero de niñas graciosamente».³¹

²⁹ Vegeu VICENTE JARA, Fernando: *La enseñanza primaria en Murcia en el siglo XIX (1800-1857)*. Múrcia: Consejería de Cultura, Educación y Turismo, 1989, pàg. 315-408.

³⁰ Agraïsc a M. Carmen Boix i a José Francisco Gisbert l'atenció i la paciència en els llargs mesos d'in- vestigació a l'Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València.

³¹ ARSEAPV, C-63, IV, núm. 2.

Seguint el consell de Pla i confiant en la recepció d'una renda anual de 30.000 rals per part de l'Arquebisbat de València, la Societat es va comprometre en 1819 a pagar 1.000 rals de velló anuals a cada una de les quatre mestres que establira una escola gratuïta de nenes pobres a compte de la Societat. Vint fou el nombre d'alumnes estipulat que havien d'assistir a cada una d'aquestes escoles de manera gratuïta, encara que la Societat va permetre que les mestres pogueren admetre més nenes, aquestes de pagament, amb l'objectiu d'incrementar el sou tan reduït.

Abans d'analitzar el funcionament d'aquestes escoles femenines, podem referir-nos breument a les tres etapes que van marcar-ne l'existència. Fins a 1838 es va produir una consolidació ràpida de l'esforç començat el 1819, ja que durant aqueixos anys va haver-hi fins a cinc escoles sostingudes per l'Econòmica Valenciana i es va arribar a un nombre d'alumnes, tres-centes en total, que ja no es va tornar a superar. La segona etapa (1838-1855) es caracteritzà per la diversificació de les iniciatives educatives per part de l'Econòmica Valenciana ja que, a les quatre escoles de nenes, s'hi van afegir una escola d'adults, una altra de nens i una altra de música vocal. A més, aquesta corporació va aprofitar la influència sobre la burgesia valenciana per a donar suport als col·legis de senyoretes que van començar a florir a València a partir de la dècada dels trenta. Finalment, la tercera etapa (1855-1874) va estar marcada pel tancament progressiu de les quatre escoles de nenes pobres fins a no quedar-ne cap en 1866 a causa dels problemes financers de la corporació i a la fundació d'unes quantes escoles de nenes per part de l'Ajuntament de la ciutat.³² No obstant això, la Societat no va abandonar l'interès per l'educació, ja que va finançar en aquest període una escola d'adults i dues de pàrvuls, a més de negociar amb diversos mestres de la capital perquè educaren un nombre limitat de nens i nenes pobres de manera gratuïta. Des de 1865, la Comisión de Damas de Mérito de la Sociedad es va encarregar de vetlar pel bon funcionament de les escoles de nenes i de pàrvuls de la ciutat. La taula I ofereix una visió panoràmica de l'evolució de les escoles gratuïtes de nenes fundades en 1819.

³² Vegeu la situació global de l'educació femenina a la ciutat de València durant aquest període en MÍNGUEZ BLASCO, Raúl. «La educación de las mujeres en la ciudad de Valencia antes de la Ley Moyano», *X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*. Celebrat a Santander els dies 16 i 17 de setembre de 2010 (publicació d'actes en premsa).

TAULA I: Nbre. de nenes en les escoles gratuïtes
de la RSEAPV (1821-1860)

Any	Nbre. Escoles	Nbre. Alumnes	Alumnes/Escola
1820	4	198	49,5
1823*	4	274	68,5
1827*	5	273	54,6
1831	5	258	51,6
1847	4	194	48,5
1852	4	104	26
1860	2	69	29,5

Font: Elaboració pròpia a partir de documentació de l'ARSEAPV i AMV

* En aquests dos casos s'ha fet mitjana, pel fet d'haver-hi dades en uns quants mesos del mateix any.

FUNCIONAMENT I CURRÍCULUM DE LES ESCOLES FEMENINES

Resulta bastant complicat saber realment què s'ensenyava i com s'ensenyava només a partir de documentació de tipus institucional, sense comptar amb testimonis personals d'alumnes i mestres reproduïts en diaris, quaderns de classe, etc. Tanmateix, intentarem en aquestes poques pàgines aproximar-nos al que va ocórrer en la realitat amb una anàlisi crítica de les fonts disponibles. En aquest estudi de les escoles i col·legis femenins que van estar vinculats, de manera directa o indirecta, amb la Societat Econòmica de València, no solament hem de considerar la variable de gènere per a explicar les diferències curriculars, també és fonamental tenir en compte la variable de classe ja que, com veurem de seguida, no es va ensenyar el mateix en les escoles destinades a nenes pobres que en els col·legis dirigits a nenes de condició acomodada.

Comencem per les primeres. Els estatuts aprovats en 1820 perquè regiren en les escoles gratuïtes fundades per l'Econòmica Valenciana l'any anterior ens ofereixen algunes claus sobre com es pensava que havia de ser l'ensenyament.³³

³³ Aquests estatuts es troben en ARSEAPV, C-65, III, núm. 7.

En l'article primer s'establia que les mestres havien d'ensenyar doctrina cristiana, lectura, costura, calça i brodat. L'esmentat currículum seguia les pautes comunes per a l'època i era a més compatible amb la formació de les primeres quatre mestres contractades per la Societat.³⁴ Aquestes quatre mestres, el nom de les quals era Inés Peris, Rosa Bonell, Antonia Cantero i Vicenta Puig, havien estat examinades entre 1817 i 1819 per la Junta de Educación de València en doctrina cristiana i labors, regentaven des de feia anys costures en els domicilis propis i hi ha constància que alguna no sabia escriure.³⁵ Altres articles que interessa ressaltar d'aquests estatuts són el quinzè, en el qual s'obligava les mestres a acompanyar les nenes a l'església per a confessar-se una vegada al mes, o el sisè, en què s'establia que «en las escuelas no se hablará otro idioma que el Castellano», una obligació de gran transcendència en un territori en què el castellà no era l'única llengua viva.

Una de les fórmules que va trobar l'Econòmica Valenciana per a incentivar l'aprenentatge, igual que les altres societats econòmiques, va ser la concessió de premis. És en aquest aspecte on es denota més clarament el caràcter elitista i paternalista d'aquestes corporacions respecte dels sectors més desfavorits de la societat ja que, per mitjà d'aquests premis, es pretenia fomentar la bona conducta dels nens i nenes perquè així en el futur es convertiren en, utilitzant termes foucoulitians, «subjectes dòcils i útils», els primers al taller o a la fàbrica, les segones a casa. L'Econòmica Valenciana va repartir dos tipus de premis. El primer s'oferia a les alumnes que s'educaven a les escoles de nenes que aquesta corporació finançava. La idea inicial era que els esmentats premis foren trimestrals però normalment es van concedir dues vegades l'any per a reduir despeses. Els premis consistien en objectes per a realitzar bé les labors (tisoires, didals, agullers, etc.) perquè era aquesta matèria la que s'examinava amb més interès. Es valoraven, però en un grau més petit, els coneixements en doctrina cristiana, lectura, escriptura i aritmètica. El segon tipus de premi, obert a totes les escoles de la ciutat, es concedia després dels exàmens generals celebrats anualment. En aquest cas, els premis solien ser honorífics —cintes, corones de llorer o de flors, medalles de plata, etc.— o en metàl·lic per als nens o nenes pobres i per als mestres i les mestres amb més alumnes premiats.

³⁴ Trobareu un estudi sobre les mestres que van ensenyar a les escoles de l'Econòmica Valenciana entre 1819 i 1866 en MÍNGUEZ BLASCO, Raúl. «Los orígenes de la feminización del magisterio en España: las maestras de la Sociedad Económica de Valencia (1819-1866)», *Arenal* (en premsa).

³⁵ És el cas d'Antonia Cantero, que en la sol·licitud per a presentar-se a l'examen que convocava la Junta de Educación de València per a obtenir el títol de mestra, declarava que no sabia escriure i que era una altra persona qui havia redactat el document. AMV, Fomento, G, I, B, c. 3 (1815-1817).

TAULA II: MATÈRIES QUE FORMAVEN PART DELS
EXÀMENS GENERALS DE LA RSEAPV

ANY	PREMIS	NENS	NENES
1833	Primera classe (fins a 8 anys)	Doctrina cristiana, llegir i escriure	Doctrina cristiana i calça
	Segona classe (fins a 10 anys)	Les d'abans, gramàtica castellana i catecisme de Fleury	Les d'abans, cosir, brodar i altres labors
	Tercera classe (fins a 12 anys)	Les d'abans, aritmètica, geografia, història d'Espanya i dibuix	Les d'abans, llegir, escriure, gramàtica castellana, catecisme de Fleury, aritmètica i història d'Espanya
1846	Primera classe (fins a 8 anys)	Llegir, escriure, doctrina cristiana i aritmètica (coneixement de les xifres)	Llegir, doctrina cristiana, rudiments d'aritmètica, calça i cosir llis
	Segona classe (fins a 10 anys)	Les d'abans, 1a part catecisme històric Fleury, aritmètica (números sencers) i urbanitat	Les d'abans, escriure, 1a part catecisme històric Fleury, aritmètica (números sencers), brodar i filar
	Tercera classe (fins a 12 anys)	Les d'abans, 2a part catecisme històric Fleury, gramàtica castellana, Història d'Espanya, aritmètica (números trencats i mixtos), dibuix i pesos, monedes i mesures espanyoles (especialment les de Castella i València)	Les d'abans, 2a part catecisme històric Fleury, elements de gramàtica castellana, nocions de geografia i història d'Espanya, aritmètica (números trencats), cosir amb perfecció, sargir, randa, brodats en blanc, tallar i embastar roba de color

ANY	PREMIS	NENS	NENES
1860	Primera classe (fins a 8 anys)	Doctrina cristiana, llegir i escriure	Doctrina cristiana, llegir, escriure, calça i cosir
	Segona classe (fins a 10 anys)	Les d'abans, aritmètica i gramàtica	Les d'abans, aritmètica, brodar i sargir
	Tercera classe (fins a 12 anys)	Les d'abans, història sagrada, història d'Espanya, urbanitat i sistema mètric decimal	Les d'abans, història sagrada, gramàtica castellana, urbanitat, tallar i embastar

Font: Elaboració pròpia a partir de documentació de l'ARSEAPV

Com es pot observar en la taula II, els premis es dividien en tres classes en funció de l'edat i dels continguts exigits. Una anàlisi atenta d'aquesta taula ens permet adonar-nos, en primer lloc, de les diferències notables quant a continguts exigits per qüestions de gènere. Només cal apuntar tres apreciacions: la importància que es donava en l'educació femenina a les labors d'agulla i la doctrina cristiana, la incorporació tardana de l'escriptura com a requisit essencial per a aspirar a qualsevol premi en el cas de les nenes i la incorporació de partícules com a elements o nocions que denotaven una exigència més baixa per a les nenes. En segon lloc, es pot observar que, a mesura que fou passant el temps, es van incorporar noves matèries, com ara la història d'Espanya, el sistema mètric decimal o la urbanitat, que encaixaven amb els interessos dels sectors dominants de la societat.³⁶ No obstant això, com demostra aquest extracte de l'informe que la Comissió Provincial d'Instrucció Primària de València va realitzar en 1852 sobre les escoles populars masculines i femenines que finançava l'Econòmica Valenciana, els continguts que la majoria dels nens i nenes

³⁶ Per a més informació sobre el currículum plantejat com un problema de poder, vegeu POPKEWITZ, Thomas S. «The Production of Reason and Power. Curriculum History and Intellectual Traditions», POPKEWITZ, Thomas S.; FRANKLIN, Barry M.; PEREYRA, Miguel Á. (ed.). *Cultural History and Education. Critical Essays on Knowledge and Schooling*. Nova York, Londres: Routledge Falmer, 2001, pàg. 151-183.

aprenien no es corresponien generalment amb el que tenien els que resultaven premiats:

«Con el plausible motivo de la esposicion pública que esa celosa corporacion celebra anualmente, se invita á los maestros y maestras á que presenten niños instruidos en diversos ramos de enseñanza que aspiren á los premios ofrecidos por la Sociedad. Esto que á primera vista se presenta y es sin duda digno de elogio, en la practica causa perjuicios de consideracion en las escuelas: los maestros por lucirse y porque les es preciso en este caso dado, escogen los alumnos mas oportunos; los dedican exclusivamente á quanto ha de ser objeto de examen, con perjuicio de las otras materias de enseñanza, de los demas alumnos y aun sin duda hasta de ellos mismos; y en la eleccion pueden tener la debilidad y parcialidad de escoger á los que han de ser del mayor agrado de cierta clase de la sociedad; pues queda al arbitrio de los maestros el presentar unicamente los niños que les acomodan; lo cual no deja de ser una injusticia que produce no pocas cuestiones en las mismas escuelas».³⁷

En realitat, en un marc general caracteritzat per la regulació escassa dels continguts exigits a les mestres i per l'absència d'escoles normals femenines (la de València es va instal·lar en 1866), els coneixements que pogueren adquirir les alumnes depenien del grau de formació de la mestra, encara que també cal tenir en compte les condicions precàries en què s'impartia l'ensenyança: mobiliari escolar escàs, quasi absència de llibres, nombre d'alumnes excessiu en espais generalment reduïts, etc. Així doncs, es pot entendre que en 1840, de les 155 alumnes que s'educaven amb mestres que pertanyien o havien pertangut a les escoles de nenes finançades per l'Econòmica Valenciana, només 40, és a dir, un 25,81% sabien llegir i 22, un 14,19%, sabien llegir i escriure (en castellà).³⁸

Tanmateix, vint anys abans, en ple Trienni Constitucional, ens trobem que les quatre mestres que en aqueix moment feien classe en les escoles gratuïtes de la Societat van aconseguir que moltes de les seues alumnes obtingueren notes excel·lents en els exàmens de catecisme constitucional. Aquesta matèria es va

³⁷ ARSEAPV, C-129, III, núm. 4.

³⁸ Aquestes dades es troben en AMV, Fomento, G, Varios (S. XIX), c. 1: material escolar.

impartir en les dites escoles gràcies a l'interès del ja esmentat Juan Bautista Pla i de Joaquín Sáez de Quintanilla, membres de la Comissió d'Educació de la Societat. En un discurs ben interessant, els dos autors van contestar a tots els que s'oposaven que les nenes pogueren rebre premis per una matèria tan política mitjançant dos clars arguments: la capacitat intel·lectual semblant entre els dos sexes i la influència enorme que les dones exercien sobre els homes. A més, el coneixement per part de les dones dels continguts cívics i constitucionals pels quals es regia la nació espanyola acabaria redundant positivament en els ciutadans futurs:

«¿No deberá ser una de las primeras atenciones el procurar una solida educacion al sexo, para que en el día de mañana refluya y se identifique con el bien de nuestra Nacion? Y en tal caso, ¿no serán acreedoras las niñas de las enseñanzas de la Sociedad de que a la vez que se las instruye en las labores propias del sexo, y en los dogmas abstractos de la Religión; se les facilite una educacion propia de mujeres de una Nacion magnanima? Destinadas a ser esposas y madres, ¿no es preciso que estén instruidas ademas de los de la Religión, en los principios de la moral civil, en los deberes de ciudadano, de subdito, de magistrado y de español con respeto á su Patria, para inspirarlos desde la mas tierna infancia en el sensible corazon del fruto de su amor?».³⁹

En definitiva, un exemple clar que el model ideal de l'àngel de la llar encara estava en formació i subjecte a múltiples interpretacions.

Si, en general, i salvant aquesta última matèria, podem convenir que en les escoles gratuïtes de l'Econòmica Valenciana dominà un currículum basat en la doctrina cristiana i en les labors pròpies del sexe juntament amb la lectura, l'escriptura (a un nivell molt bàsic i només des de mitjan segle) i les operacions aritmètiques bàsiques, en els col·legis va existir un currículum ajustat a les necessitats de les classes mitjanes. Aquests centres d'ensenyament per a senyoretetes, que rebien noms cridaners per a captar la clientela, van començar a aparèixer a València després de la guerra contra els francesos i van arribar a la vintena en els anys seixanta. Dos en foren, sens dubte, els trets més distintius: la possibilitat d'educar nenes internes i la presència en el currículum de diver-

³⁹ Aquest discurs es troba manuscrit en ARSEAPV, C-65, III, núm. 5.

ses assignatures considerades d'adorn. Respecte de la primera característica, cal assenyalar que, a diferència de les escoles per a pobres, aquests col·legis se solien assentar en edificis amplis, amb estances on podien viure les alumnes internes i amb un jardí menut en què poder realitzar activitats a l'aire lliure. No obstant això, el nombre de nenes internes que s'educaven en aquests col·legis no solia passar de deu, així que també s'admetien migpensionistes i externes. En el cas del Colegio de Iberia, dirigit en els anys quaranta per María Ors i Soler, les internes havien de pagar 200 rals mensuals, les migpensionistes 110 rals i les externes 20.⁴⁰ Fins i tot, algunes directores admeteren alumnes gratuïtes a càrrec de la Societat o de l'Ajuntament però sempre que foren «de porte decente» per a no espantar les alumnes riques.

Quant a l'ensenyança, es tenia clar que l'objectiu era impartir «una sòlida y perfecta educacion, de la que necesariamente depende el hábito de las buenas costumbres, y la felicidad de las familias, siendo buenas madres, apreciables esposas, y útiles á la Sociedad y al Estado».⁴¹ En els prospectes d'aquests col·legis s'emfatitzava molt la importància de l'educació religiosa i moral a més de, lògicament, les labors. No obstant això, el sentit que es pretenia donar a l'ensenyança d'aquesta matèria era molt diferent del de les nenes pobres ja que es feia insistència en les labors més sofisticades com ara distints tipus de brodats —al cristall, sobre fusta, al sargit, al realç, amb xenilles, or o plata, etc.— o de flors —de mariscos, de filigrana, de drap, de cera, de tela, etc. Juntament amb el ball, la música vocal o instrumental, el dibuix i l'idioma francès conformaven les anomenades matèries d'adorn, criticades per alguns tractadistes de l'època perquè les consideraven inútils però que, per a aquestes noies, l'únic horitzó de les quals en la vida era trobar un bon home per a casar-se i formar una família, resultaven essencials per a agradar en societat. L'educació intel·lectual o instrucció no s'oblidava encara que les matèries que la componien —lectura i escriptura (en castellà), aritmètica, geografia, gramàtica castellana, història sagrada i d'Espanya— solien ser impartides per professors preparats perquè la directora, juntament amb algunes auxiliars, es concentrava en les labors. A pesar que l'educació intel·lectual es trobava en una posició secundària en el conjunt del currículum, el fet que fos impartida per un professorat mitjanament format va redundar en favor de les alumnes. Per posar un exemple, amb el qual podem donar per finalitzat aquest apartat,

⁴⁰ Vegeu un prospecte d'aquest col·legi en ARSEAPV, C-107, III, núm. 15.

⁴¹ Passatge extret del prospecte corresponent al col·legi dirigit per Manuela Fernández. ARSEAPV, C-61, IV, núm. 4.

de les setanta nenes que s'educaven en el Colegio Edetano de María Gomis en 1840, cinquanta-huit sabien llegir i escriure, açò és, un 82,86%.⁴²

RECAPITULACIÓ I PROPOSTES D'INVESTIGACIÓ

Al llarg d'aquest treball s'ha intentat mostrar l'actiu paper exercit per les reials societats econòmiques d'amics del país en la modificació dels models hegemònics de feminitat entre la Il·lustració i el Sexenni Democràtic gràcies a les iniciatives educatives. Si a final del segle XVIII van promoure, per mitjà de les escoles patriòtiques, un model de dona domèstica però participant en el procés productiu, durant bona part del segle XIX les seues escoles es van destinar a formar bones mares de família, també situades en casa però amb una missió ja essencialment moral i sentimental. Aquestes activitats protagonitzades per les societats econòmiques en favor de l'educació femenina no es poden menysprear i més en un període en què l'Estat es va preocupar poc per aquesta qüestió, encara que també cal reconèixer que factors diversos com la generalment escassa formació de les mestres o les males condicions de l'espai escolar van perjudicar sensiblement l'ensenyança impartida.

Simplement, falta obrir algunes propostes d'investigació per al futur. Crec que abordar la història de l'educació des d'una perspectiva de gènere, com ja es fa a Espanya des de fa alguns anys, pot deparar resultats molt interessants. Entenent l'educació com un mecanisme que actua d'intermediari entre el poder establert i la societat, podríem comprendre molt més bé no solament el grau de recepció d'uns determinats models de masculinitat o feminitat, sinó també com aqueixos models teòrics es modifiquen en la pràctica per a adaptar-se a diferents realitats. Així, són dignes d'estudis interessants temes com les condicions materials en què es va exercir l'activitat educativa en els centres d'ensenyament, la participació dels mestres i les mestres en la transmissió de coneixements, les diferències curriculars en funció del tipus d'escola (masculina, femenina o mixta; rural o urbana; per a nens o nenes pobres o per a nens o nenes de condició acomodada) o l'educació domèstica impartida per pares i mares dins de casa. Es tracta, en definitiva, d'una sèrie de propostes que ens permetrien conèixer més bé el paper desenvolupat per l'educació en la construcció històrica de les diferències de gènere.

⁴² Aquesta dada es troba en AMV, Fomento, G, Varios (S. XIX), c. 1: material escolar.